tir. Müellifin *Keşfü'l-esrâr*'dan sonra kaleme aldığı bu eser de neşredilmiştir (Leknev 1871, 1876). Abdülazîz el-Buhârî'nin "Kitâbü'n-nikâh"a kadar yazdığı *el-Hidâye* şerhi; *el-Erba'ûn fi'l-hadîs*; ev, cami ve şehir çevreleriyle ilgili hükümleri ihtiva eden *Kitâbü'l-Efniyye* adlı eserleriyle, ferâize dair *Risâle fî tahrîci mesâ'ili zevi'l-erhâm fi'l-ferâ'iż* (Selim Ağa Ktp., nr. 1276/4, 12 varak) adlı bir risâlesi de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, I, 3-4; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mużiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1398-99/1978-79, II, 428; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, Bağdad 1962, s. 35; *Keşfü'z-zunûn*, I, 112; II, 1395, 1848-1849; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye* (nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs), Kahire 1324 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 94-95; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 581; Serkîs, *Mu'cem*, I, 537-538; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 637, 654; II, 268; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul 1333, s. 53-54, 193; Ziriklî, *el-A'lâm*, Kahire 1373-78/1954-59, IV, 137; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Dımaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 242.

FAHRETTİN ATAR

ABDÜLAZİZ ÇÂVÎŞ
(عبدالعزيز چاويش)

Abdülazîz b. Halîl Çâvîş
(1876-1929)

Mısırlı mücadele ve hareket adamı, âlim, gazeteci ve yazar.

Tunus asıllı olup İskenderiye'de doğdu. Câmiu'l-Ezher'de ve Kahire Muallim Mektebi'nde okudu. Tahsilini tamamlaması için İngiltere'ye gönderildi. Oxford'da Arapça hocalığı yaptı. Mısır'a ihtisasını tamamlamış bir eğitimci olarak döndü. Mısır Maarif Vekâleti'nde müfettiş olarak hizmet verdiği sekiz yıl boyunca eğitimin ıslahı ve bilhassa sömürgeci İngilizler'in baskısından kurtarılması için gayret gösterdi. Daha sonra memuriyetten ayrılarak siyasî mücadeleye atıldı. Mustafa Kâmil Paşa'nın 1907'de vefatı üzerine, onun çıkardığı *el-Livâ'* gazetesinde 1908 Mayısından 1912 Şubatına kadar başmuharrirlik yaptı. Güçlü kalemi ve sürükleyici üslûbuyla Mısır halkının dikkatini çekti. Bazı yazılarından dolayı takibata uğradı ve iki defa hapse girdi. Bu olaylardan sonra şöhreti daha çok yayıldı.

Abdülaziz Çâvîş

İngilizler'in baskılarını arttırmaları üzerine Mısır'da mücadeleye devam etmenin imkânsız hale geldiğini anlayınca, 1912'de İstanbul'a gitti. Orada *el-Hilâlü'l-'Osmânî* adlı günlük Arapça bir gazete çıkarmaya başladı. Aynı yıl bir hadiseden dolayı Mısır hükümetinin isteği üzerine tutuklanarak Mısır'a gönderildiyse de yapılan tahkikat sonucu serbest bırakıldı ve tekrar İstanbul'a dönerek çalışmalarına devam etti. Mısır'da da ilgiyle takip edilen *el-Hilâlü'l-'Osmânî* gazetesinin bu ülkeye girmesi yasaklanınca, *el-Hakku ya'lû* adıyla bir başka gazete çıkardı. Bu gazetenin de Mısır'a sokulması yasaklandı; bunun üzerine, orada iken neşretmeye başladığı dinî mahiyetteki *el-Hidâye* adlı mecmuayı tekrar çıkardı.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanya'nın, düşmanları karşısında ilerlemesine yakın ilgi duydu. Almanlar'ın İngiliz ve Fransızlar'ı mağlûp etmesiyle İslâm âleminin bu iki sömürgeci devletin işgal ve baskısından kurtulacağını umuyordu. Hatta İstanbul'da *el-'Âlemü'l-İslâmî* adında bir mecmua neşrederek İslâm âleminin kurtuluşu meselesini anlatmaya başladı. Bu arada Almanya'ya gitti ve orada da *Islamische Welt* adıyla bir dergi çıkardı. Savaşın Almanlar aleyhine gelişmesi üzerine İstanbul'a döndü. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin görüşüldüğü günlerde, müttefiklerin İstanbul'u işgal etmeleri halinde yakalanıp öldürüleceği endişesiyle, hasta yatağından kalkarak birkaç dostunun yardımıyla son Alman vapuruna binip Karadeniz'e geçti; Romanya üzerinden İsviçre'ye vardı. İsviçre'de 1923 yılına kadar kaldı ve aynı yıl Ankara'ya döndü; Şer'iyye Vekâleti'ne bağlı Tedkîkat ve Te'lîfât-ı İslâmiyye Heyeti'ne başkan tayin edildi. Bir yıl sonra, ailesinin bulunduğu Mısır'a gitti ve Nezâretü'l-maârif'te başmüfettiş olarak göreve başladı. Kahire'de vefat ettiği tarihe kadar Mısır maarifini, özellikle ilk öğretimi sağlam esaslar üzerine kurmak maksadıyla çalışmalar yaptı.

Abdülaziz Çâvîş, ilmî faaliyetleri ve İslâmî gayreti ile Muhammed Abduh'un yolunda yürümüştür. Makaleleri ve eserleri, onun Muhammed Abduh tarafından açılan çığırı dirayetle devam ettirdiğini gösterir. Fakat yaşadığı geçiş devrinin şartları, onu ilmî çalışmadan çok siyasî mücadeleye, hareketli ve çileli bir hayata sevketti. Bu yönü ile Cemâleddîn-i Efgānî'nin takip ettiği mücadele yolunu benimsemiştir. Bununla birlikte, ömrünün en verimli çağlarını İslâm âleminin kurtuluşu için mücadele vererek geçirmiş olması yanında ilmî makaleler ve eserler yazmayı da ihmal etmemiştir. Yukarda sözü edilen gazete ve mecmualardaki ilmî ve dinî makalelerinden başka başlıca şu eserleri telif etmiştir:

1. *Gunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turuki'l-hadîse li't-terbiyeti ve't-ta'lîm.* Mısır millî eğitiminin ıslahı maksadıyla yazılmış olup Kahire'de (1321) ve İstanbul'da (1334) basılmıştır. **2.** *el-İslâm dînü'l-fıtra.* Bu eserde müellifin Muhammed Abduh'un görüşlerini benimsediği ve onun yolunda yürüdüğü görülmektedir. Eser Mısır'da yayımlanmıştır. **3.** *Esrârü'l-Kur'ân* (İstanbul 1331). 144 sayfadan oluşan "Mukaddime" kısmı tefsir usulüne dairdir; 448 sayfa tutan diğer bölüm ise Kur'ân-ı Kerîm'in başından Bakara sûresinin 134. âyetine kadar olan kısmın tefsirinden ibarettir. Tefsirde daha çok sosyal konulara ağırlık verilmiştir. Abdülaziz Çâvîş, en büyük emeli olmasına rağmen, istiklâl ve hürriyet için mücadele etmekten tefsirini tamamlamaya vakit bulamamış ve bu yüzden ancak birinci cildini kaleme alabilmiştir. **4.** *Âsârü'l-hamr* (İstanbul 1923). Eser, Mehmet Âkif tarafından *İçkinin Beşer Hayatında Açtığı Rahneler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş, Tedkîkat ve Te'lîfât-ı İslâmiyye Heyeti'nce yayımlanmıştır (Ankara 1339/1341). **5.** *el-Ecvibe fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye* (İstanbul 1342). ***Anglikan Kilisesine Cevap**** adıyla Mehmet Âkif'in tercüme ettiği eser, ilk defa Tedkîkat ve Te'lîfat Hey'eti (İstanbul 1923), daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1974, 1975, 1979, 1985). **6.** *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye* (İstanbul 1334). Yirmi sayfalık bu küçük eser, *Hilâfet-i İslâmiyye* adıyla Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1334).

BİBLİYOGRAFYA :

Serkîs, *Mu'cem*, I, 673; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Dımaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 246; *Karatay, İÜ-Arapça Basmalar*, s. 201; Ahmed Atıyyetullah, *el-Kāmûsü'l-İslâmî*, Kahire 1383/1963, I, 570-571; Enver el-Cündî, *Abdülazîz Şâvîş*, Kahire 1965; Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 777-778; Ziriklî, *el-A'lâm* (nşr. Züheyr Fethullah), Beyrut 1984, IV, 17; Ömer Rıza Doğrul, "Abdülaziz Çaviş", *İTA*, II, 365-371.

MUHAMMED EROĞLU

ABDÜLAZÎZ ed-DEBBÂĞ

(عبدالعزيز الدباغ)

Abdülazîz b. Mes'ûd b. Ahmed ed-Debbâğ el-Hasenî el-Bekrî (ö. 1132/1720)

Hızıriyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Faslı mutasavvıf.

1090'da (1679) Fas'ta doğdu. Görüş ve düşüncelerinin nakledildiği *el-İbrîz* adlı eserde devrinin **gavs***ı olarak tanıtılmasına rağmen hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kaynaklar ona nisbet edilen bu eseri zikretmekle yetinirler. Kendisiyle Receb 1125'te (1713) tanıştığını, şeyhinin o sıralarda otuz beş yaşında olduğunu söyleyen müridi ve *el-İbrîz*'in derleyicisi Ahmed b. Mübârek (ö. 1156/1743), onu eşi bulunmayan tasarruf sahibi bir velî olarak anmasına, Allah, Kur'an, kâinat ve insan hakkında söylediği her sözü mutlaka kabul edilmesi gereken ilâhî bir sır gibi göstermeye çalışmasına karşılık, hayatının ana çizgileri konusunda doyurucu bilgi vermez. Meselâ, adı geçen eserde şeyhinin henüz kırk bir yaşını tamamlamadan öldüğünü birkaç defa tekrarlamasına rağmen ölüm tarihi ve sebebinden hiç bahsetmez. Bununla beraber bizzat Debbâğ, *el-İbrîz*'de kendisinin Hz. Peygamber'in rüyadaki emirleri üzerine gerçekleşen bir evliliğin meyvesi olduğunu söyler ve büyük bir velî olacağının doğumundan çok önce haber verildiğine dikkat çeker; Hz. Hasan soyundan olduğunu, âlim ve tasavvufa ilgi duyan bir ailenin ikinci çocuğu olarak 1679'da dünyaya geldiğini, 1699'da annesini kaybedince babasının ikinci defa evlendiğini anlatır. Ayrıca soyunun ve tarikat silsilesinin Hz. Ebû Bekir'e dayandığını, dolayısıyla Sünnî ve Sıddîkî olduğunu, onun sırlarının vârisi bulunduğunu belirtir. İlk şeyhi Hızır'ın yanı sıra on Sıddîkî şeyhten feyz aldığını, annesini kaybettiği yıl, daha sonra evleneceği kadının ve ondan doğacak iki oğlu ile kızının kendisine açık bir şekilde gösterildiklerini ve her şeyin gördüğü gibi gerçekleştiğini ifade eder.

Ahmed b. Mübârek'in, onun hem "ümmî" bir zat olduğunu sık sık tekrarlaması, hem de bütün âlemlere, dillere, geçmişe, içinde yaşanılan zamana ve geleceğe ait bilmediği ve bilemeyeceği hiçbir şeyin bulunmadığını ilâve etmesi, gerçeği ifadeden çok, onu tam anlamıyla bir "insân-ı kâmil" olarak takdim etme gayretiyle açıklanabilir. Çünkü *el-İbrîz*'in muhtevasından Abdülazîz ed-Debbâğ'ın hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm ilimlerini iyi bildiği, mükemmel bir tasavvuf kültürüne sahip bulunduğu, Bâyezîd-i Bistâmî, Hallâc, Hakîm-i Tirmîzî, Gazzâlî, İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Fâriz ve benzerlerinin nübüvvet, velâyet, **keşf*** ve varlık hakkındaki görüşlerini okuduğu anlaşılmaktadır.

Zâhir ilmini öğrenmeyen bir velîye "büyük feth"in (**keşf***) vâki olmayacağını, zâhir ve bâtın ilmini bilmeyen ve her iki ilimde kâmil olmayanların mürşidlik yapamayacaklarını söyleyen Abdülazîz ed-Debbâğ'a göre kâmil ilim, Allah'ın ihsan ettiği ledün ilmidir. Duyularla elde edilen ilim, bu ilmin yanında bir hayal gibidir. Bâtınî ilim güneşe, zâhirî ilim ise bir fenere benzer; insan gece fenere muhtaç olduğu gibi bâtınî ilim de zâhirî ilme muhtaçtır.

Abdülazîz ed-Debbâğ'a göre peygamberler devamlı Hakk'ı müşahede halinde bulundukları ve uyurken dahi müşahedeleri kesilmediği için, kendilerinden asla günah sâdır olmaz. Tıpkı peygamberler gibi keşfe mazhar olan kâmil velîler de her an Allah'ı müşahede ile meşguldürler; kalpleri ve düşünceleri Allah'tan başka her şeyden (**mâsivâ***) ilgiyi kesmiştir. Peygamberler küçük yaştan itibaren, velîler ise keşften sonra mâsumdurlar. Peygamberler gibi velîlere de melek iner; emir ve nehiy getirir. Onlar hiçbir mezhebe bağlı değildirler. Her vakit aynı anda ve aynı kuvvette ruhlarıyla Allah'ı, zatlarıyla da Resûlullah'ı müşahede ederler. Allah kâinatta kâmil velîler yani gavs ve kutublar vasıtasıyla tasarrufta bulunur. Çünkü onlar Hakk'ın "mazhar"larıdır. Allah, gaybın kapısını Hz. Muhammed'e açtığı gibi ümmetindeki gerçek velîlere de açmıştır. Ancak onları Allah ve Resûlü ile mukayese etmemek gerekir.

Abdülazîz ed-Debbâğ şeyh-mürid münasebetlerini de ele alır ve şeyhin gerekliliği üzerinde önemle durur. Mürid için büyük günahların en büyüğü, bir saat, hatta bir an için şeyhini hatırlamamasıdır. Fakat kulun sevgisinden ziyade Allah'ın kulunu sevmesi mühim olduğu gibi, müridin sevgisinden çok şeyhin sevgisi önemlidir. Mürid, Resûlullah devrinde bulunmuş olsaydı ona nasıl itaat etmesi ve bağlanması gerekecek idiyse şeyhine de öyle itaat ve itimat etmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüsselâm b. Tayyib el-Kādirî, *ed-Dürrü's-senî fî ba'zı men bi-Fâs min ehli'n-nesebi'l-Hasenî*, Fas 1303; Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî, *el-İbrîz*, I-II, Kahire 1278; *a.e.* (nşr. Muhammed Adnan), Dımaşk 1984; Muhammed b. Tayyib el-Kādirî, *Neşrü'l-meşânî li-ehli'l-karni'l-hâdî 'aşere ve's-sânî* (nşr. Ahmed Tevfîk — Muhammed Hiccî), Rabat 1407/1986, III, 245-246; Louis Rinn, *Marabouts et Khouan*, Alger 1884, s. 43, 399-402; Brockelmann, *GAL*, II, 614; *Suppl.*, II, 704; Yûsuf en-Nebhânî, *Câmi'u kerâmâti'l-evliyâ'* (nşr. İbrâhim Atve İvad), Kahire 1381/1962, II, 173-194; Ziriklî, *el-A'lâm* (nşr. Züheyr Fethullah), IV, 28.

(DİA)

ABDÜLAZÎZ ed-DİHLEVÎ

(عبدالعزيز الدهلوي)

Abdülazîz b. Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkī ed-Dihlevî (ö. 1239/1824)

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin oğlu, Sirâcü'l-Hind unvanıyla tanınan müfessir ve muhaddis.

Delhi'de doğdu (1159/1746). Hindistan'ın meşhur hadis ve kelâm âlimi, aynı zamanda Nakşibendî tarikatının şeyhi olan babasının Hint müslümanları arasındaki üstün mevkii sebebiyle iyi bir tahsil gördü. Daha çocuk denecek yaşta iken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek tecvid ve kıraat öğrendi. On bir yaşına geldiği sıralarda, babası tarafından görevlendirilen iki hocanın yanında eğitim gördü. Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere *el-Muvatta'*, *Mişkâtü'l-Meşâbîh*, *Şemâ'ilü't-Tirmizî* gibi eserleri ya bizzat babasına okudu veya babasının huzurunda okunurken dinledi; sonra da ondan bu kitapların rivayet iznini aldı. Henüz on altı yaşında iken tefsir, hadis, fıkıh, usul, akaid, kelâm, mantık, cebir, geometri, astronomi, tarih ve coğrafya gibi ilimler alanındaki geniş bilgisiyle herkesin dikkatini çekti. 1762 yılında babasının ölümü üzerine, dedesinin adını taşıyan Rahîmiyye Medresesi'nde babasının yerine ders okutmaya